

Válasz Az „atlantisz-álom” a modernizáció és a nacionalizmus korában: Portugália és Brazília 1889-1930 című akadémiai doktori értekezésre adott opponensi véleményekre

Köszönetemet fejezem ki opponenseimnek, Fischer Ferenc és Majoros István professzor uraknak, valamint Semsey Viktória docens asszonynak, hogy vállalták – talán nem kifejezetten opponens-barát terjedelmű – disszertációm elolvasását, és értékes bírálatukat megfogalmazták velem kapcsolatban. Sokat jelent számomra, hogy mindhárman egyetértenek a dolgozat fő tudományos célkitűzéseivel és lényegi eredményeit újszerűnek ítélik, valamint, hogy megfelelőnek tartják az értekezés forrásbázisát és szerkezetét.

Elsőként Fischer professzor úr bírálatát kaptam kézhez, aki ismert igényes alaposágáról és nagy gyakorlatáról, amit a több évtizedes latin-amerikanista pálya, a kiterjedt levéltári kutatások és vastag kötetek megírása során szerzett. A szakterület belső logikáját pontosan ismerve mutatott rá arra a számomra is a legnagyobb módszertani kihívást jelentő problémára, amit ennek az igen szerteágazó anyagnak az összetartása jelentett. Az, hogy a munka több mint egy évtizedet vett igényben, leginkább éppen ennek a tényezőnek volt köszönhető. A szöveget illető pozitív megállapításaira, bármilyen hálás vagyok is értük, itt nem térnék ki részletesebben, és szintén csak érintőlegesen utalok a véleményemben megjelölt további lehetséges kutatási irányokra és kiegészítő megjegyzésekre: a braunschweig-i gyűjtemény további felhasználási lehetőségeire; az ABC országokkal kapcsolatos világpolitikai játszmákra; az erős és zárt dél-brazíliai német kolóniák jellegzetességeire; a német nyelv és kultúra latin-amerikai pozíciójára; vagy a brazil légtér dominálásáért folytatott német-francia rivalizálás kérdésére. Mindezek részben kifejtettek és ismertek éppen Fischer Ferenc eddigi életműve által, vagy további hosszabb szakmai beszélgetések, komolyabb terjedelmű, újabb tanulmányok témái lehetnek. Most csupán a felvetett konkrét kérdésekre válaszolnék.

Az első kérdéskör, amit Fischer Ferenc érint, meglehetősen összetett, ezért a választ három elemre bontottam. Az 1898-as spanyol-amerikai (kubai) háború korszakához kötődő felvetések közül először is arra próbálok röviden felelni, hogy milyen hatással volt ez a világpolitikai esemény a portugál elit gondolkodására? S vajon volt-e kimutatható hatása a háborúnak magára az *Atlântida*-gondolatra? – ahogy a kérdést az opponens megfogalmazza. *Guerra Hispano-Americana*-ként emlegetik a konfliktust a portugál szellemi életben, melynek általában véve is egyik alapkérdése a portugál-spanyol viszony folyamatos elemzése, a folytonos viszonyulás az ibériai (és hosszú ideig amerikai) szomszédhoz. Az 1898 áprilisában

kibontakozó és a decemberi békével záruló konfliktus idején ez a kitűntetett figyelem már csak a kézenfekvő geopolitikai okokból is rendkívül felerősödött. Míg azonban a portugál kormány gyengeségéből adódó politikai pragmatizmusa semlegességet diktált a nemzetközi szintén (hiszen nem volt ésszerű, hogy bármi módon szembe kerüljön az Atlanti-térséget uraló nagyhatalmakkal, akár az Egyesült Államokkal, akár az USA-párti semlegességet választó Nagy-Britanniával), a hazai közvélemény általában Spanyolország pártján állt, és a lisszaboni kormány semmi módon nem akadályozta, hogy ennek hangot is adjon, például egyes folyóiratokban akár nyíltan kritizálva a hivatalos katonai vagy diplomáciai stratégiáját. A portugálok emlékezetében mély nyomot hagyott a nemzeti büszkeségre mért csapás, amit a megalázó 1890-es brit ultimátum okozott, (ezt a disszertáció *A nacionalista regeneráció külpolitikai programja* című alfejezete részletesen tárgyalja) és ami a szolidaritást, az amúgy is meglévő neolatin szolidaritást fokozta az ibériai országokban az újabb angolszász erődemónstráció idején. Ez annál is érthetőbb, mivel mind a spanyolok, mind a portugálok körében fenyegetésként hatottak a brit kormányfő szavai. Lord Salisbury, aki nemcsak 1890-ben volt ebben a pozícióban, de 1898. május elején is, mikor híres beszédében "haldokló nemzetek"-nek titulálta őket és gyarmatbirodalmuk meggyengülését és végleges elvesztését jósolta. Arra lennének tehát kárhóztatva a latin népek, hogy eltűnjenek? A jövő véglegesen az angolszászok kezében van? Ezekre a kérdésekre bő 15 évvel később az atlantidák a maguk csendes, kulturális fegyverével, a luzo-brazil testvériség eszméjével felelnek. Egyébként is nagyon hasonlóan látják saját gyarmatosító-érdemeiket, mint az 1880-as évektől Antonio Cánovas del Castillo gondolatai nyomán kibontakozó új spanyol impérium koncepció, ami egy a Madridi Egyetemen, 1882-ben tartott előadásában fogalmazódott meg: a spanyol nemzet az Atlanti-óceán két partján közös kulturális és nyelvi elemeken alapuló, Spanyolország különböző területeit nemcsak összekapcsoló, de egyesítő birodalmat hozott létre. Cánovas és követői ezzel magyarázták, hogy a spanyol jelentősen különbözik a riválisok, akár a britek, akár a franciák gyarmatosító módszereitől és céljaitól: a civilizáció és a kereszténység terjesztése volt Spanyolország nagy célja és az Újvilág formálódásához való hozzájárulása. Különleges kulturális egységet hozott így létre Kubában is, mely közel 400 évig volt spanyol, a spanyol nemzet szerves része. Mindez nagyon hasonló tehát ahhoz az elképzeléshez, amit az *Atlántida* szerzőgárdája a luzo-brazil évszázadok legfőbb értékeinek tekintett.

Az 1898-as kérdéskör második felvetése Fischer professzor részéről a következő: ekkor portugál személyiségek, a lisszaboni diplomácia kereste-e Brazília, a távoli testvéri nemzet szolidaritását? Kutatásom alaptanulása, hogy a portugálok mindig nyitottak a közeledésre, és az 1890-es évtized vége a korábbinál valóban kedvezőbb légkört teremt ehhez. A két ország között a diplomáciai viszony az 1894-1895-ös mélypont és szünet után, amit a brazil haditengerészet lázadásának nemzetközi komplikációi okoztak, éppen helyreállt. (Bővebben ld. *A kétoldalú kapcsolatok mélypontja* című fejezet.) A kétoldalú kapcsolatok rendeződésével csökkent a lappangó *luzofóbia*, vagyis a portugál ellenesség is, ami Prudente de Morais 1894-1898-ig tartó elnökségének első éveit még jellemezte. A nehezen konszolidálódó fiatal brazil köztársaság ugyanakkor inkább saját problémáival foglalkozik ekkor (a canudosi lázadással, a gazdasági nehézségekkel, a nemzetközi döntőbírótság elé vitt argentin határvitával, a társadalmi mozgalmakkal). Fontosabb számára, hogy az amerikai kontinensen szilárdítsa meg pozícióját, a „nagy és dicső északi nővér”, azaz az USA oldalán mint, hogy az egykori gyarmattartó, a gyenge európai monarchia támasza legyen.

Az 1898-as időszakra vonatkozó kérdéskör harmadik eleme az aggódásra mutat rá a portugál gyarmatbirodalom sorsáért az *Atlântida* írásaiban. Ez csak a portugálok ügye volt, – teszi fel a kérdést Fischer Ferenc – vagy netán a brazil szerzőké is? A válasz igen, a portugálok aggodalma folyamatos volt megmaradt gyarmatbirodalmuk miatt. A Világ újrafelosztásának lázában, az afrikai területekért folytatott versenyfutás idején egyre nyilvánvalóbban mutatkoztak meg Portugália érdekérvényesítő képességének fogyatékoságai. A gyarmatokkal együtt a velük kapcsolatos problémahalmazt az I. Portugál Köztársaság megörökölte a monarchiától. Majd az 1910-es évek közepétől (tehát az *Atlântida* folyóirat megjelenésének idején) az első világháború körülményei még bonyolultabbá tették ezt a kérdést (ld. német támadások az afrikai portugál területeken). Ezért a lap szerzői számos alkalommal foglalkoztak is a birodalom helyzetével, bár – a válasz ismét igen – az ilyen témájú cikkeket valóban a portugálok szerzők jegyzik. Írásaikban a luzo-brazil program egyik várható haszna éppen az lehetett volna, hogy az erős európai ellenfeleivel szemben gyengeségét érzékelő Portugália külső támaszra számíthat, politikai szövetségest kap a tengerentúlról. A gyarmatok igazgatásának reformja szintén előtérbe állította a brazil referenciát, méghozzá a föderális átszervezés lehetséges példájaként. Az *Atlântida* portugál gyarmatokkal foglalkozó írást a tengerentúlról nem kapott. Bár elvértve ott is hozzászóltak a kérdéshez, más fórumokon. Így például az 1919. március 7-i, riói *O Paíz*-

ban a neves brazil közéleti személyiség, ismert luzo-brazil értelmiségi Medeiros e Albuquerque elképzeléseit a luzo-brazil konföderációs tervek ürügyén fejtette ki, azt állítva, hogy a két állam újbóli szervezeti összekapcsolása általa Brazília részben európai országgá és valódi nagyhatalommá válhatna. Pontosabban akár világhatalommá, mivel európai, amerikai, afrikai és ázsiai területei is lennének. Ezzel evidenciaként hivatkozott a megbonthatatlan portugál birodalomra, ami szilárd szövetségest, erős támogatót tudhatna maga mellett a nemzetközi szinten a brazilok jóvoltából.

A másik konkrét opponensi kérdés Fischer Ferenctől a Rió de Janeiro és Lisszabon látképét meghatározó, nagy Krisztus szobrokra vonatkozott. Egy egész sor kitárt karú, gigantikus védelmezővel találkozhatunk a luzo-brazil univerzumban, bár közülük ismert városképi szimbólummá csak a két említett, legnagyobb alkotás vált. Ez a Jézus Szent Szíve jelképhez kötődő évszázados vándor motívum először az Atlanti-óceánban fekvő Madeira szigetén tűnik fel, a Garajau-fokon. Az ottani 14 méteres szobrot a disszertáció által érintett időkereten belül, 1927-ben állították, tehát előbb, mint a riói Corcovado-n 1931-re elkészült art deco művet. Igaz, ez utóbbi, a 8m magas talapzaton álló, 30 méteres Megváltó-ábrázolás már 1922 óta készülöben volt Brazíliában. Mikor a lisszaboni patriarcha, Manuel Gonçalves Cerejeira bíboros 1934-ben ott járt, megtekintve az alkotást, úgy érezte, hogy Lisszabonnak is szüksége van egy hasonló szimbólumra. Ilyen értelemben a magas szintű portugál-brazil kapcsolatok mellett leginkább egy egyházi méltóságnak, Salazar barátjának és bizalmasának személyes ízlése és hite döntött a Krisztus Király szobor felállításáról. És persze a két ország katolikusai, akik itt és ott adományaikkal támogatták a drága vállalkozást, ami mindkét esetben nagyrészt közadakozásból valósulhatott meg. Ennek megfelelően lassan. Rióban majdnem egy évtized kellett hozzá. Portugáliában pedig a II. világháború is közbe szólt. 1940 lett mire a portugál püspökök a diktátor támogatásával határoztak a projektről, és végül 1959 májusában avatták csak fel, pünkösdkor, 300 ezres tömeg előtt az Almada magaslatáról Lisszabonra tekintő kőalakot, a nemzeti kegyhelyen (*Santuário Nacional de Cristo Rei*). Talapzata hatalmas, 82 méteres, az arányok fordítottak, mint Rio de Janeiróban, hiszen a szobor a kisebb, 24 m magas.

Most arról, amit Fischer Ferenc bírálatában hiányol a disszertációból. Hiányérzetét fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy az vizsgált korszakban az argentin-brazil hatalmi rivalizálás kérdése nem jött elő. Ezt annyiban árnyalnám, hogy valóban nem foglalkoztam ezzel olyan mélységben, ahogy professzor úr ismeri például a két ország tengeri fegyverkezési versengését, hiszen az én

alapvetően luzo-brazil fókuszú dolgozatomban (mely Majoros István szerint már így is „kicsit többet mondott el, mint amit el kellett volna mondania”) a lazábban kapcsolódó kérdések részletes tárgyalásában valóban korlátoznom kellett magam. Azonban néhány helyen azért utaltam a problematikus argentin-brazil viszonyra (a vitatott *Missões/Misiones* terület megosztásának említésekor; a 644. és 645. jegyzetben Álvaro Lins kötetére, illetve sajtóanyagra hivatkozva; az V.4.2.-es fejezetben az I. Portugál Köztársaság diplomáciai elismerése kapcsán; vagy a brazil haditengerészti lázadás történetét ismertető fejezetben).

Opponensem ugyancsak hiányol további illusztrációkat a meglévő mellékleteken kívül. Örömmel közlöm ezzel kapcsolatban, hogy bár a mindhárom bíráló által javasolt idegen nyelvű változat előkészítése még hosszabb időt vehet igénybe, a magyar szövegből készülő könyv megjelenés előtt áll, és lesznek benne fotók. Egyébként a kézirat előkészítésekor más vonatkozásban is igyekeztem felhasználni a bírálatok értékes kritikai megjegyzéseit.

A továbbiakban áttérek Majoros professzor úr opponensi véleményének részletes megválaszolására. Megtisztelő, ha a szépirodalommal bensőséges viszonyban álló és az irodalmi forrásokat a történelemtől való gondolkodásba saját munkáiban is gyakran beemelő történésztől kap pozitív értékelést egy olyan dolgozat, melynek kiinduló pontja egy irodalmi-kulturális folyóirat anyaga. Ugyanakkor valódi kihívást jelent, hogy „franciás” észrevételekre és kérdésekre kell érdemben reagálnom éppen ennek a kultúrkörnek az egyik legavatottabb ismerője előtt. Fontosnak érzem (még, ha a bíráló fel is szólít: ne tegyem!), hogy kitérjek a politikai gondolkodással kapcsolatos, a bírálatban említett fogalmakra és helyükre a disszertációban, hiszen a brazil és a portugál szellemi életről szólva magam adtam hangsúlyt az általános frankofiliájuknak.

Nem tudok vitatkozni Maurice Barrès kapcsán a nézeteit és a francia politikai gondolkodást nálam sokkal jobban ismerő Majoros Istvánnal. Készséggel elfogadom, hogy érdemes árnyaltan kezelni a francia „revans nacionalizmusának ideológiáját”, annál is inkább, mert talán éppen ez a pozíciója és főleg az az elmélete, amely az egyénnek a hazában (a luzo-brazil analógia szerint két hazában) megtalált gyökereiről szól, biztosíthatott volna helyet számára a portugál világ Atlantiszán is. Bár végül, a szerkesztőség ígérete ellenére, írása nem került be az *Atlântida* folyóirat anyagába. Ettől függetlenül ismerői jelen voltak a portugál politikai életben. Például Francisco Rolão Preto, a nemzeti szindikalizmus (erről a dolgozatban a 341-343.o.) fő ideológusa és vezére által, aki az 1910-es években maga is hosszabb időt töltött Brüsszelben,

Toulouse-ban és Párizsban. Itt megismerkedett a korszak francia nacionalistáival, közülük a republikánusokkal, mint Maurice Barrès és a monarchistákkal is. Nézeteik, így Barrès republikánus tradicionalizmusa, hatottak a portugál nemzeti szindikalistákra, akiktől a militarista szellem sem volt idegen.

A másik személy, akit opponensem a francia eszmetörténetből kiemel Pierre-Joseph Proudhon. Dolgozatomban vele kapcsolatban annyi szerepel: „A portugál közéletben az 1870-es évektől egyre növekvő hatása volt a republikánus eszmének. Főként a franciáknak – Comte és Proudhon gondolatai nyomán – a pozitivizmus és a szocializmus elemeire építve, de mégis sajátos arculatot öltött...” Mivel a portugál republikanizmus említett kibontakozása és intézményesülése évekkel Proudhon 1865-ös halálát követően történt, akkorra már a teljes életműve rendelkezésre állt, így több eleme is ismertté válhatott és hatott az ibériai országban. Különösen, miután a szervezett oktatásban, például a coimbrai egyetemen olvasták és elemezték szövegeit. A libertáriánus Proudhon közel állt a portugál anarchistákhoz. De a kormányzati és az ipari centralizációt elutasító gondolatai a republikánusokat is megihlették, és a követendő állammodell számukra az lett, mely a lehető legnagyobb teret enged a szabad vállalkozásoknak és a helyi közösségek öngazgatásának. Szintén ide (*Du Principe fédératif*) vezethetők vissza a köztársasági eszméhez Portugáliában kezdettől fogva társuló föderalistikus elképzelések is, illetve az, hogy a politikai irányzat kibontakozásának korai évtizedeiben a föderális köztársaság vált elfogadottá, mint a demokrácia legmegfelelőbb megvalósulási formája. (Később a föderáció, mint a gyarmatbirodalom átalakításának lehetséges modellje, vissza-visszatért, és itt kapcsolódott be a brazil példát, ld. 428-430.o.) A másik proudhoni gondolatkör a társadalmi reformé, a jogegyenlőség eszméjéé, mely hatott például az 1870-es portugál írónemzedékre (Magyarországon legismertebb képviselője a nagy regényíró, José Maria de Eça de Queirós). Számukra „a proletariátus prófétájának” (Antero de Quental) tartott francia teoretikus kínálta a legnagyobb hatású módszertant a társadalmi jelenségek elméleti elemzésében. (*De la Justice, dans la Révolution et dans l'Eglise*) Ugyanakkor Portugáliában átvették a társadalmi viszonyok erőszakmentes megváltoztatásának igényét, legalább is az angol ultimátum sokkja előtt ez volt a jellemző. („Míg a republikánusok döntő része korábban a hatalom legális úton történő megszerzésének híve volt, 1890-91-től egyre többen gondoltak fegyveres akcióra.” 427. o.)

Professzor úr bírálatában a franciákkal kapcsolatban kiemelte az *Atlântida* brazil szerkesztőjének, João do Rio-nak általam idézett (101-102. oldal) szövegét is. Feltétlenül egyet értek opponensemmel abban, hogy a megjegyzésből sugárzó, a franciákra, de ugyanúgy a brazilokra vonatkozó általánosítás nem szerencsés, és mai szemmel olvasva semmiképpen nem korrekt, a „nemzetkarakterológia” ingoványos terepére csúszik, azonban ez a fajta sommás ítélet saját korában nem volt ritka. Ugyanakkor João do Rio ironikus szavai mögött – véleményem szerint – nem lehet nem észre venni a franciák önismerete és hazaszeretete iránti hódolatot, amit Rio – ahogy Majoros István is értelmezi – mintául, követendő például állít a brazilok elé. Talán ezért nem érzetem szükségét a magyarázó jegyzetnek, bár értem, hogy a gondolat messzire vezet, akár a magyar történelmi tévhitekig is, tehát jobb vigyázni vele.

Mind Majoros professzor úr, mind harmadik opponensem, Semsey Viktória tanárnő rákérdez az *Atlântida* című folyóirat előállításának technikai, anyagi hátterére, példányszámára, az előállítás költségeire. Forrásaim és a lappal kapcsolatos szekunder irodalom (sem Cecília Dias de Carvalho Henriques da Conceição monografikus dolgozata, sem a kiváló *slhi-ric* sajtó adatbázishoz készült elemzés) nem kínált erre vonatkozó konkrét adatokat. Amit az anyagi háttérrel elmondhatunk, hogy vállalkozóként a kiterjedt művész- és iparos Bordalo Pinheiro család állt mögötte (26.o.). A lapszámok eladásából befolyó összeg szinte megítélhetetlen, hiszen maga az ár is változó volt a háborús inflációs helyzetet követve (25 centavo-val kezdődött, 1917 márciusában 30-ra emelkedett, 1918 januárjában már 1 escudo 50-be került, 1919-ben ismét csak 50 centavo-t, majd 60 centavo-t kértek érte, végül az utolsó szám 1920 1 escudo-ba került.) Működött az előfizetési rendszer, de maradtak remitendák, amit 5 escudo-ért egybekötve is kínáltak 1920-ban. Az árakhoz összehasonlításként itt csak annyit, hogy 1919 júniusában egy lapszám áráért nagyjából 12 tojást vagy egy kiló mosószappant lehetett venni.¹ Számos hirdetés volt a lapban (könyvesboltok, orvosok, biztosító társaságok, hotelek, ingkésztők, bútorkereskedők és elektronikai üzletek stb. hirdettek). A hirdetések ellenére az anyagi fedezet megteremtése folyamatos gondot jelentett. (Ahogy Majoros professzor úr az *Öt kontinens* alapító szerkesztőjeként maga is felidézi ezeket a gondokat.) „Mivel az anyagi háttér meglehetősen bizonytalanul alakult az 1910-es évek nehéz gazdasági körülményei között, sem nagyobb létszámú szerkesztőség fenntartására, sem állandó példányszám beállítására nem

---

¹ Az adatokat ld. *Comissão Portuguesa de história militar Portugal, 1914-1916: da paz à guerra*, XXIII. Colóquio de história militar, Universidade Católica Portuguesa, Lisboa, 4 a 7 de novembro de 2014. 535.o.

volt lehetőség.” (28.o.) A háborús körülmények folytán a költségek egyre emelkedtek, az olvasók pedig szegényedtek. A nehézségek áthidalására, a lap életben tartására Barros különféle megoldásokat keresett. Összevont számokkal, ritkított megjelenéssel, illetve „anyagi biztonságát egy alapítvány létrehozásával kívánták megteremteni” (302.o.) 1919 második felében „Graça Aranha ... elvállalta a folyóirat párizsi kirendeltségének vezetését is, és azt, hogy szerzőket és támogatókat, előfizetőket szerez a francia fővárosban.” (182.o.) Nagy segítséget jelenthetett volna, ha – ahogy Barros 1916 augusztusában tervezte – sikerül portugál diplomaták közbenjárásával kieszközölni az angolok anyagi támogatását, olyan formában, hogy a londoni kormány előfizet 1000 példányra. Ennyi közvetett adat van a példányszámra vonatkozóan, illetve még az, amivel az *Atlântidát* nemzetietlenséggel vádolók „gyermeteg és egyben veszélyes” érveit a szerkesztő visszautasította: „Barros válaszcikkében ... azzal hárította el ezt a vádat, hogy kritikusai túlértékelik a hatást, amit az *Atlântida* képes kifejezni a portugál szellemi életre.” (61.o.) Ebből a nem túlzottan magabiztos megjegyzéséből érzékelhetjük – amire Semsey tanárnő is rátapint – viszonylag korlátozott volt az a kör melyben a lap és a luzo-brazil propaganda terjedt. Elképzelhető, hogy további levéltári kutatással feltárhatók lettek volna még ide vonatkozó adatok (esetleg a Bordalo Pinheiro üzleti vállalkozások könyveiben), ám engem a nehezen megragadható hatásvizsgálatnál jobban érdekelt a szándék a kiindulópont, az olvasók körénél az alkotók köre.

Semsey Viktória tanárnőnek szánt válaszaimat folytatva, szeretném kiemelni, hogy az Ibériai-félszigetet érintő saját kutatási témái közel állnak a portugál-brazil viszony kérdésköréhez, így az Atlantisz-álm jelentőségének megítélésében és abban, hogy ez mennyire alkalmas a modernizáció és a nacionalizmus korának vizsgálatára a két portugál nyelvű országban, nos, ebben a tanárnőt különösen kompetensnek érzem és köszönöm pozitív meglátásait; valamint együttérzését abban a küzdelemben, amit a szerteágazó anyag összetartásában és a témából adódó belső aszimmetria kiküszöbölésében több-kevesebb sikerrel folytattam. Köszönöm, hogy reflektált a fordítói és a magyar nyelvű terminológia kidolgozása terén végzettekre, amit - a bírálati folyamat egyes állomásain ez jól érzékelhető volt - a Magyar Tudományos Akadémia szintén kiemelten fontos szempontnak tekint egyetemes történeti téma feldolgozása esetén is.

Docens asszony ugyanakkor rákérdez a luzo-brazil jelenségekkel kapcsolatban: „... valóban minden esetben az hajtotta-e előre a megvalósulást vagy a dolgok természetes „logikájából”

jöttek-e létre az eredmények?” Ennek a kérdésnek a megválaszolásához érdemes az egyes elemekről külön-külön beszélni, hiszen nagy különbségek lehetnek köztük. A legtisztább a luzo-brazil eszme hajtóereje a kulturális jelenségeknél (pl. a riói Portugál Olvasókör, a lisszaboni Brazil Tanulmányok Tanszéke, vagy Carlos Malheiro Dias nagy vállalkozása, a háromkötetes reprezentatív kiadvány, *Portugália braziliai gyarmatosításának története*). Az esetek többségében azonban más érdekek is munkáltak a luzo-brazil testvériség gondolata mögé húzódva. Így nyilvánvaló az üzleti szempont biztosító társaság, bank vagy kereskedelmi kamara alapításnál. A gazdasági előnyöknek vitathatatlan a szerepe a kétoldalú egyezmények megkötésére irányuló törekvésekben. Külpolitikai szempontok, birodalmi érdekek vezérelték a jószolgálati döntőbíráskodást vagy a konföderációs terveket. Maga az *Atlântida* folyóirat pedig, amellet, hogy két barát luzo-brazil álma volt, sok olvasóhoz eljutva szerkesztői és szerzői, vagyis sikerre vágyó publicisták ismertségét és népszerűségét növelhette, utazásaikat támogatta, ha kifejezett üzleti sikert nem is hozott. Ezekből a példákból is látható, hogy a határ nem volt éles a történelmi múlt, a két társadalom egybefüggő szövetére és a kultúra közös elemeire hivatkozás, a ténylegesen meglévő tradicionális kötelekeket hajtóereje és a nagyon is konkrét, jelen béli politikai vagy gazdasági előnyök ereje között.

Remélem, hogy a fentiekben elmondottakkal sikerült feleletet adnom a bírálatokban megfogalmazott kérdésekre, felvetésekre, opponensem elfogadják válaszomat.

Budapest, 2023. szeptember 28.

Dr. habil. Szilágyi Ágnes Judit